MUZEUL JUDEŢEAN MUREŞ

MARISIA

STUDII ŞI MATERIALE

XXXIV–XXXV

ARHEOLOGIE

2014–2015

MARISIA

Studii și materiale

XXXIV–XXXV

Arheologie

https://biblioteca-digitala.ro

EDITORIAL BOARD

General editor: Zoltán Soós

Volume editor: Zalán Győrfi
Botond Rezi

Editorial Assistants:
Rita E. Németh (Prehistory)
Sándor Berecki, Daniel Cioată (Iron Age)
Nicoleta Man, Szilamér Péter Pánczél (Roman Age)
Coralia Bonta, Keve László (Middle Ages)

Front cover:
The fibula from Suseni (photo: B. Rezi)

Correspondence:

Muzeul Județean Mureș / Mureș County Museum
CP 85
str. Mărăști nr. 8A, 540328
Târgu Mureș, România

ISSN 1016-9652

www.edituramega.ro

https://biblioteca-digitala.ro

MUZEUL JUDEȚEAN MUREȘ

MARISIA

STUDII ȘI MATERIALE

XXXIV–XXXV

ARHEOLOGIE

Târgu Mureș
2014–2015

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

CONTENTS

ARTICLES

József Puskás
New Prehistoric Discoveries from Albiş/Kézdialbis (Covasna County, Romania) 7

Sándor Berecki
Late Iron Age Finds from the Collection of István Dénes 17

Daniel Cioată – Koppány Bulcsú Ötvös
Roman Military Equipment from Sărăţeni 31

Daniel Spânu
Mica necropolă din secolele II–III p. Chr. de la Sighişoara–*Dealul Viilor* 39

Gáll Erwin – Hőgyes Mihály Huba
Néhány gondolat a Kis-Szamos völgyének Árpád-kori településterületéről
(11. század - 13. század első fele) 57

Erwin Gáll
Habitatul est-transilvănean în secolele XII-XIII. Evoluțiile microzonei Sighişoara
şi a sitului *Dealul Viilor* într-un peisaj de graniță 73

Adrian Andrei Rusu
Medieval *stili* from Romania 107

Zalán Győrfi
Medieval Weapons from Bistra Mureşului 117

István Karácsony
Sighişoara – structuri urbane, arhitecturale şi stilistice. Câteva probleme privind
evoluţia zonei citadine din regiunea străzii Morii *(Mühlgasse)* şi a Bulevardului
1 Decembrie 1918 *(Baiergasse)* 139

BOOK REVIEW

Orsolya Láng – Alexandra Nagy – Péter Vámos, *The Aquincum Macellum. Researches in the area of the macellum in the Aquincum Civil Town (1882-1965). Applying news methods for old excavation materials.* Aquincum Nostrum I.3., Budapest, 2014. 198 pages, 44 tables (by **Lóránt Vass)** 189

Abbreviations 191

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

NÉHÁNY GONDOLAT A KIS-SZAMOS VÖLGYÉNEK ÁRPÁD-KORI TELEPÜLÉSTERÜLETÉRŐL (11. SZÁZAD–13. SZÁZAD ELSŐ FELE)*

GÁLL Erwin
HŐGYES Mihály Huba

Kulcsszavak: Kis-Szamos völgye, Kolozsvár, Doboka, település, temető, 11–13. század
Keywords: Little Someş-valley, Cluj, Dăbâca, settlement, churchyard, 11–13th centuries
Cuvinte cheie: valea Someşului Mic, Cluj, Dăbâca, aşezare, cimitir, secolele XI–XIII

A vizsgálatunk középpontjában álló terület evolúcióját, tájképét, a természeti körülmények és lehetőségek, illetve az ókori úthálózat mellett egyértelműen a kora középkori politikai, gazdasági, katonai és egyházi struktúrák szabták meg. Szent István fennhatóságát három lényeges elem határozta meg (1. latin rítusú egyházszervezet kiépülése; 2. világi közigazgatás kiépítése; 3. magántulajdon létrejötte), amely a nyugat-európai, karoling genézisű államiság három ismérve volt. E struktúrák keretében először is a Kis-Szamos völgyét közel fele-fele arányban lefedő, 11. században született vármegyék és hatalmi központjaik (Kolozs és Doboka) fontosságát kell kiemelnünk, ugyanis ez az intézményi keret működtette az egész gazdasági és egyházi rendszert.

Bevezetés. Észrevételek a Kis-Szamos völgyének domborzati és vízrajzi arculatáról *(1–4. kép)*

Az általunk vizsgált földrajzi térség a Kis-Szamos *(Someşul Mic)* vízgyűjtő területének feleltethető meg, mely az Erdélyi-középhegység *(Munţii Apuseni)* részét képező Gyalui-havasoktól *(Munţii Gilăului)* a Mezőség *(Câmpia Transilvaniei)* északnyugati részéig húzódik, 20–60 km szélességben.

A Kis-Szamos völgye, a Meleg-Szamos (*Someşul Cald*) forrásaitól számítva mintegy 150 kilométer hosszú. A Bihar-hegység *(Munţii Bihorului)* belsejében két ágból fakad: a nagyobbik a Meleg-Szamos, a kisebbik a Hideg-Szamos (*Someşul Rece*) nevet viseli. A két mellékfolyó Gyalu *(Gilău)* község alatt egyesülve hozza létre a lassú folyású, kanyargós, helyenként meanderező, dombvidéki folyó jellegű Kis-Szamost. A folyó Gyalutól kezdve egy tágabb völgyben folytatja útját keleti irányba. Kolozsvár érintésével Apahida alatt erőteljesen észak fele kanyarodik, Bonchida és Szamosújvár érintésével Dés *(Dej)* és Mikeháza *(Mice)* között egyesül a Nagy-Szamossal *(Someşul Mare)*.

A Kis-Szamosba a 150 kilométer hosszú szakaszon 15 kisebb-nagyobb patak ömlik. E főbb mellékvizek: jobb oldalon a Fenes *(Feneş)*, a Kötelendi-patak *(Gădălin)*, Füzes *(Fizeş)*, baloldalon a Kapus *(Căpuş)*, Nádas *(Nădaş)*, Kajántó *(Părâul Chintenilor)*, Fejérdi-patak *(Părâul Feiurdei)*, Borsa *(Borşa)*, Lóna *(Lonea)*, valamint a Lozsárdi-patak *(Lujerdiu)*.

A megközelítőleg 3800 négyzetkilométer kiterjedésű vízgyűjtőterület domborzati szempontból több morfológiai egységre tagolódik.
A Kis-Szamos forrásvidéke az Erdélyi-középhegység keleti vonulataihoz kötődik: a Meleg-Szamos a változatos karsztjelenségekben bővelkedő, mészkőborítású Bihar-hegységből, a Hideg-Szamos a gránitból és kristályos palákból felépülő Gyalui-havasokból ered. Mindkét hegységre egyaránt jellemző a nagyobb (800–1800 m közötti) tengerszint feletti magasság, a (300–400 m) mély, szűk völgyek.[1]

Az Erdélyi-medence üledékes rétegeiben a Kis-Szamos egy Gyalutól Désig húzódó, általában 400–232 m tengerszint fölötti magasságú völgyet hoz létre, a Kis-Szamos völgyét *(Valea Someşului Mic)*. Ez viszonylag széles völgy, helyenként a 4–5 kilométer szélességet is elérheti, bár jellemző rá a

*A kutatás és a tanulmány az OTKA 106369 program keretében készült..

[1] Perşoiu 2010, 55.

https://biblioteca-digitala.ro

hirtelen, átmenet nélküli szűkületek és hirtelen kiszélesedő szakaszok dinamikája, a folyó által átvágott geológiai rétegek keménységének függvényében.[2]

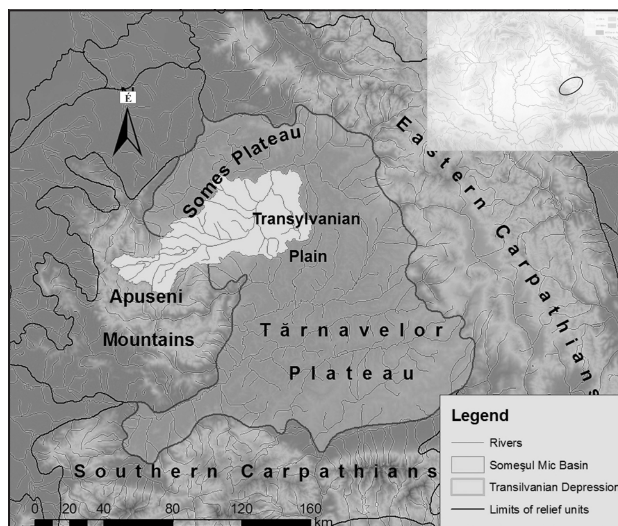
Domborzatára a széles árterület *(Lunca Someşului)* és az erre ráépülő 6–8 terasz jellemző, mely emberi megtelepedésre kiválóan alkalmas terület.[3] A Kis-Szamos völgye több domborzati alegységet választ el. Északról a Szamoshátság *(Podişul Someşului)* üledékes felépítésű déli egységei, a Kolozsvári- és Dési-dombság határolják, *(Dealurile Clujului, Dealurile Dejului)*, melyek enyhén lekerekített formájú, 500–600 m átlagmagasságú dombvonulatait a Kis-Szamos bal oldali mellékfolyóinak (Nádas, Kajántó, Fejérdi-p., Borsa, Lóna, Lozsárdi-p.) északnyugat-délkelet irányú völgyei tagolják. [4]

Az erdőssztyepp jellegű területen erőteljesen érződnek az antropikus tényezők hatásai (az erdős övezet visszaszorulása, fokozódó talajerózió stb.). Kolozsvártól délre a Feleki-dombság *(Dealurile Feleacului)* 20 km hosszan elnyúló, kelet-nyugat irányú masszívuma határolja, ez képezi a Kis-Szamos és az Aranyos közötti vízválasztót. [5]

A Feleki-dombság északi oldalát a Kis-Szamos kisebb mellékfolyóinak mély völgyei tagolják. Keletről a Mezőség északnyugati része, a Magas-Mezőség *(Câmpia Someşană)* 500 m átlagmagasságú, üledékes eredetű, helyenként – pl. Szék *(Sic)* és Dés környékén – nagy mennyiségű felszínre jutó sórétegek által jellemzett, a Kötelendi- és Füzes-patak, valamint ezek mellékvizei által tagolt dombvidéke határolja. A terület tavakban gazdag, melyek többnyire, a Füzes-patak melletti tóláncolat kivételével, szétszórtan helyezkednek el. A folyóvizek környékére jellemző a mocsarasodás jelensége. A környezetre az erdős övezetek ritkasága a jellemző.[6]

Nyersanyagforrások *(5. kép)*

A Kis-Szamos völgyének legfontosabb nyersanyagforrása a só. A folyó völgyében összesen 20 helyről ismerünk sólelőhelyet, a medence dél-keleti (Kolozsvártól dél-keletre eső), illetve észak-keleti részében, ezért egyáltalán nem tekinthető véletlennek, hogy e területet már a honfoglalás elején integrálták a Kárpát-medencei korai magyar állam kötelékébe (a feltételezett Bodrogközi

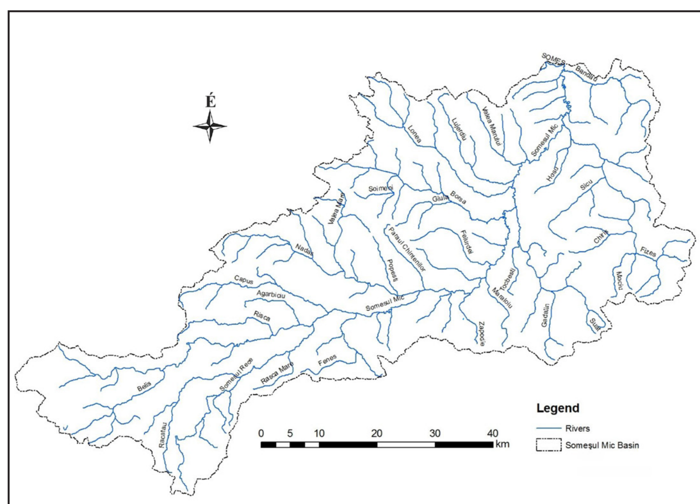
1. kép. A Kis-Szamos medencéje az Erdélyi-medencében és a Kárpát-medencében

központ és Kolozsvár környéke között mintegy 225 kilométer van légvonalban!), illetve Kolozsvár környékén korai politikai-katonai központ jött létre.[7] Vékony Gábor szerint a sókereskedelem rendszere már az Avar Kaganátusban kialakult[8] és ez fontos kereskedelmi tevékenységnek bizonyult a későbbi korokban is. A só azonban nemcsak kereskedelmi termék volt, hanem a monofunkcionalista faluközösségek is felhasználták. Ez pedig biztosan meghatározta a településhálózat alakulását a kora Árpád-korban is.

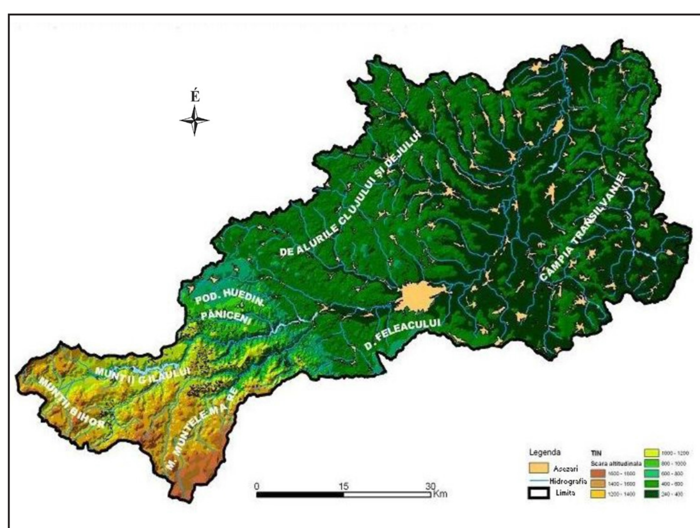
[2] Perşoiu 2010, 56.
[3] Perşoiu 2010, 56.
[4] Perşoiu 2010, 56.
[5] Perşoiu 2010, 55.
[6] Imecs et al. 2011, 24–25.

[7] Az evidencia körébe tartozik a 10. századdal foglalkozó szakemberek számára, hogy kulturális őseink jelentős része elsősorban nagyállattartó volt, tehát jelentős állatállománnyal rendelkezett. Élettani okokból főként a kérődző állatok, leginkább a szarvasmarha és a juh igényli a sót, a kősóra az állati szervezetnek okvetlenül szüksége van. A só lehetővé teszi: nagyobb mennyiségű takarmány megemésztését, csökkenti vagy megszünteti az emésztésben beállott zavart. Só azonban a Kárpát-medencében kivételesen csak az Erdélyi-medencében található, amely az alsó-bádeni geológiai korszakig vezethető vissza, vagyis ezelőtt mintegy 20–22 millió évre. A medence sólelőhelyei elsősorban ennek észak-nyugati és középső részén találhatóak, és ahogyan középkori példák is mutatják, két útvonalon szállították nyugat felé: egy vízi úton a Maroson Szegedig, valamint a szalacsi sóúton Szolnokig. Ugyancsak fontos tény, hogy a sóbányák kezdettől királyi birtokok voltak, illetve az államhatalom központilag irányította. Fentebb említettük a meggyőző Felső-Tisza vidéki fejedelmi központ elméletét. Az észak-nyugat erdélyi, kolozsvári temetők Felső-Tisza vidéki kapcsolatai alapján az sejthető, hogy a 10. század első felében e centrum központi hatalma foglalja el e területek csomópontjait, ez pedig egyértelműen kapcsolatban lehetett a sókitermeléssel, vagyis a medence nyugati területeinek meghódítását – ellentétben az Alfölddel – elsősorban a sószükséglet motiválta és nem a letelepedés. Éppen ezért jelentős telepítésekkel ebben a korszakban a Kis-Szamos völgyében nem számolhatunk. Gáll 2013a, 826–831, 911–915.
[8] Vékony 2004, 655–661.

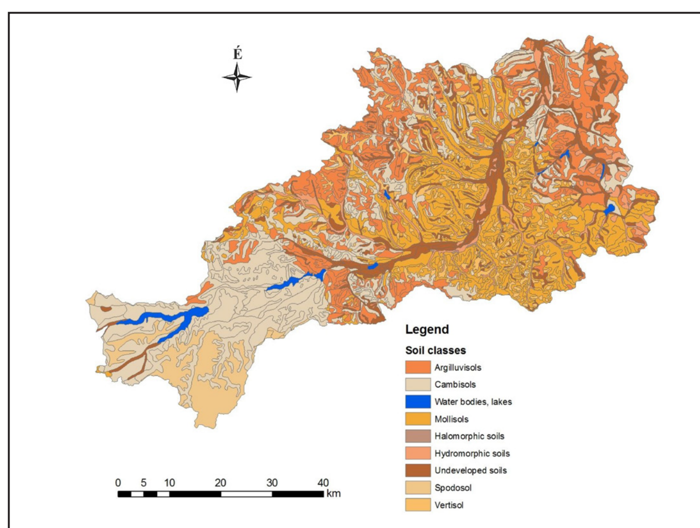
https://biblioteca-digitala.ro

2. kép. A Kis-Szamos és mellékfolyói

3. kép. A Kis-Szamos völgyének domborzata
(barnás jel a településeket jelzi)

4. kép. A Kis-Szamos völgyének talajtípusai

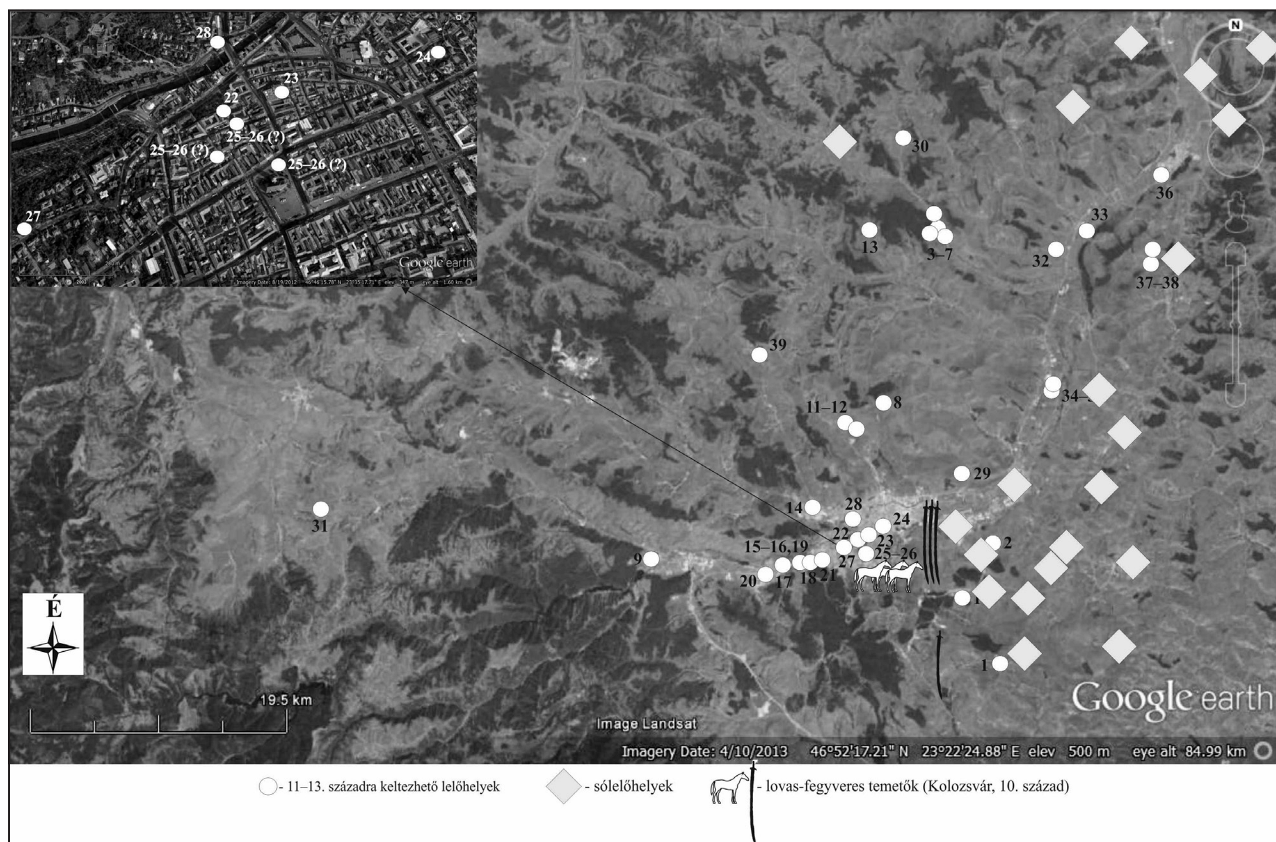
A régészeti adatbázisról

A Kis-Szamos kora Árpád-kori településterületének kutatása sajnos napjainkig az egyik legelhanyagoltabb területe a kolozsvári régészetnek. Ennek több oka van, a 18–20. századi jakobinus eredetű nacionalizmustól kezdődően a balkáni típusú nemtörődömségig (a leleteket sok esetben be sem leltározták, nem is beszélve ezek közléséről, ennek eredményeképp néhány esetben ma már a régészeti leletanyag nem azonosítható). Tény, hogy az eddigi, tudományos színvonaluk és dokumentáltságuk tekintetében igen változatos képet mutató munkák főként honfoglalás-, illetve Árpád-kori temetőket érintettek (üde kivételt csak a Deleu/Barátok utcában feltárt telepjelenségek közlése képez). Kovács István módszertani szempontból kitűnő feldolgozása és László Gyula meglehetősen hiányos közlései után (a 9., 10. és 11. sz. sírokról van szó),[9] más szempontrendszer alapján és a közöletlen adatokkal kiegészítve dolgoztuk fel (újra) a leletanyagot és határoztuk meg e közösségek státusát Kolozsvár környékén[10], illetve értékeltük a Kis-Szamos és mellékvölgyeiben előkerülő kora Árpád-kori templom körüli temetőket is.[11] A dobokai temetők dokumentációs adatbázisának összeállítása és vizsgálata[12] során ismételten átnéztük az Erdélyi Nemzeti Történeti Múzeum leltárkönyvét. Ennek eredményeképpen jutott birtokunkba a Kis-Szamos völgyében több alkalommal végzett, 11–12. századokat érintő ásatásról, leletmentésről, illetve terepbejárásról szóló információ, melyek a dolgozat gerincét képezik. Természetesen a településterületi elemzésünk nem nélkülözheti az írott forrásokban megmaradt okleveles említéseket (templomos helyek), illetve a ma is álló, gyakran a 13. századra keltezhető templomok által hordozott tanulságokat.

Fontos lenne a Kelet-Közép-Európában egyre szélesebb körben alkalmazott

[9] Kovács 1942, 85–117; László 1942, 578–584; László 1943; László 1945, 1–15.
[10] Gáll 2013a, 826–831; Gáll 2013c, 461–481.
[11] Gáll – Gergely 2009; Gáll et al. 2010.
[12] Ezekről szóló szintézist ld.: Gáll – Laczkó 2013, 83–125.

https://biblioteca-digitala.ro

5. kép. A Kis-Szamos medencéjéből ismert különféle jellegű 11-13. századra keltezhető lelőhelyek (a térképet a nyersanyag-forrásokkal egészítettük ki) (Eredeti térkép: Google Earth)

tájrégészet szemléletmódját is kamatoztatni és integrálni a hasonló jellegű mikrorégiós elemzések során, annak ellenére, hogy maga a tájrégészet valójában a különféle módszerek és elméletek összessége, és sokszor egyszerűen teljesíthetetlen az a célja, hogy feltárja az ember és a természet egymásra gyakorolt hatását, illetve azokat az összetett folyamatokat, melyek során az ember tudatosan vagy tudattalanul alakította az őt körülvevő tájat.[13] Ahogyan az adatbázisunk alapján azonban kiderül, komplexebb tájrégészeti elemzés ebben a pillanatban – a régészeti kutatások, illetve az intenzív és a völgy teljes területét lefedő terepbejárások hiányossága miatt – veszélyes próbálkozás lenne, a legjobb esetben is csupán ennek szemléletéből próbál(ha)tunk meríteni.

Az első lépésben szükséges leszögeznünk, hogy a Kis-Szamos völgyének tájképét a 11. századtól a 13. századig nem egy változatlan, monolitikus tájegységként kell elképzelni, hanem e tájat dinamikusan változtató, saját használatukra alakító társadalmi struktúrák evolúciójaként. Éppen ezért megpróbáltuk a rendelkezésünkre álló források összessége alapján kialakítani tájszemléletünk e mikrorégió kapcsán, hiszen az Árpád-kor Kis-Szamos menti közösségei a tájat különféle gazdasági, társadalmi, politikai és vallási szempontok alapján alakították ki. Tehát egy olyan összetett rendszerről van szó, amelyet a településhálózatok, úthálózatok, földhasználat és a mindezt működtető kapcsolatrendszer határoz meg. Az adatbázisunk révén (amennyire az megengedi) éppen a régészeti jelenségek közti kapcsolatokat próbáljuk követni.

Az általunk adatolt 38 vagy 39 régészeti lelőhely, illetve szórványlelet az eddigi legtöbb, amit ismerünk a Kis-Szamos völgyéből. E 38 vagy 39 lelőhelyet a medence különféle pontjain regisztrálták: a legészakkeletibb pont a Székről ismert, telepjelenségekre utaló kerámiaanyag, északon Magyarköblösről, délen Györgyfalva–*Pusztá*ról és nyugaton Magyarvalkóról vannak információink templom körüli temetőkről. Az *5. kép* jól illusztrálja, hogy a lelőhelyek Kolozsvár környékén koncentrálódnak, illetve egy kevésbé jelentős sűrűsödés Dobokától kezdődően Székig is tapasztalható.

Az adatbázisunk a lelőhelyek rendszerezése alapján a következőképp mutat:

[13] Zatkyó 2011, 388.

https://biblioteca-digitala.ro

Várak (2 vár)	**Teleprész, telepre utaló kultúrréteg(ek)** (14 lelőhely)	**Templom körüli temető** (10 vagy 11 temető)	**Szórványlelet, terepbejárás** (12 lelet)
Doboka-Vár[1]	Dezmér-Tăuş[2]	Doboka-IV. vártérség[3]	Ajtony-Láb[4]
Kolozsmo-nostor-Vár[5]	Doboka-Vár, -IV. vártérség és a vár környéke[6]	Doboka-A. Tămaş kertje[7]	Kolozsmonostor-II. Rákoczi György emlékoszlop (OMW benzinkút)[8]
	Fejérd-Bogomaia[9]	Doboka-Boldogasszony[10]	Kolozsvár-Állatorvosi egyetem[11]
	Kajántó-Tőlgyes[12]	Gyalu[13]	Kolozsvár-Libucgát/M. Eminescu utca[14]
	Kajántó-Pallag[15]	Györgyfalva-Puszta[16]	Kolozsvár-Astoria hotel előtt, ma: Kereskedelmi Kamara) (Nagy/Ferencz József/Horea út)[17]
	Kisbács-Pallag[18]	Kide[19]	Magyarköblös[20]
	Kolozsmonostor-Várbelső (a templom körüli temetőtől nyugatra)[21]	Kolozsmonostor-Kálvária[22]	Nagyiklód-a falu határa[23]
	Kolozsmonostor-Vaskapu/ Porţile de Fier utca[24]	Kolozsvár-Fő tér/Piața Unirii, -Szentlélek/ Virgil Furicea utca és a Ferencesek temploma (1. v. 2. templom)[25]	Nagyiklód-Szarvasmarha farm[26]
	Kolozsmonostor-Templom/ Govora utca[27]	Magyarvalkó[28]	Szamosújvár[29]
	Kolozsvár-Deleu/Barátok utca[30]	Nemeszsuk-Tetarom III[31]	Szék-Nagyváné[32]
	Kolozsvár-Híd/Ferdinánd utca (Sora bevásárlóközpont udvara)[33]		Szék-Lokáné gárea[34]
	Kolozsvár-Református Kétágú Templom (2002)[35]		Szellőcskevölgy-falu keleti része[36]
	Kolozsvár-Melegvölgy-I., -III–IV. objektum[37]		
	Nemeszsuk-Tetarom III[38]		

6. kép. A Kis-Szamos völgyének régészeti kutatási stádiuma

[1]Pascu et al. 1968, 153–202.
[2]Településrészlet, közöletlen. ENTM. Leltári szám ismeretlen. Macrea – Crişan 1964, 354: 41.
[3]Gáll 2011.
[4]Terepbejárásból származó 11–12. századi kerámia. Repertoriul 1992, 22.
[5]Iambor 2005.
[6]A 11–12. századra keltezhetően kb. 16 darab lakóházzal számolhatunk. Gáll – Laczkó 2013,4. kép.
[7]Gáll 2013d, 99–161.
[8]Gáll 2013a, II. kötet: 133/1. tábla.
[9]11–12. századi kultúrréteg. Repertoriul 1992, 144.
[10]Közöletlen.
[11]ENTM. Éremgyűjtemény. N. 66787. Gáll – Laczkó 2013, 11. táb. 1.
[12]I. László érmével keltezett gödörház és kultúrréteg. Ferenczi 1991, 222; Repertoriul 1992, 106–107, 110.
[13]Isac et al. 2012, 301–312.
[14]ENTM. F. IV. 2328. Említve: Horedt 1951, 201.
[15]Közöletlen. ENTM. Ltsz.: P. 82344. Lazarovici – Kalmar 1985–1986, 427.
[16]Repertoriul 1992, 210.
[17] Sárga színű palack, az alján keresztmintával, 12. századra keltezhető. Horedt 1951, 201, Pl. 11/9.
[18]Közöletlen. ENTM. Ltsz.: P. 82594–P.82599.
[19]Méri 1944.
[20]Cserépüst perem. Horedt 1951, 198.
[21] Részleges, nagyon hiányos közlés: Iambor – Matei 1983, 129–150. 10 gödörház és 2 kemence esetében nem kérdéses a 11–12. századi keltezés. A feltárt gödörházak esetében újfajta keltezést javasoltunk, vagyis 11. századtól kezdődőt. Gáll – Mizsur 2014-
[22]Iambor – Matei 1979, 599–620; Iambor – Matei 1983, 129–150; Iambor et al. 1981, 131–146; Gáll et al. 2010, 141–164, Pl. 57–56.
[23]11–12. századi kerámia. Repertoriul 1992, 242.
[24]11–12. századi kerámia. Közöletlen. ENTM. F. 25270, 25330–25391, 25392–27435, 27436–25472.
[25]Cociş – Voişian 1995, 785–786; Gyulai 1968; Herepei 2004, 87–91; Lupescu 2004, 25–77; Méri 1986; Rusu – Gergely 2004–2007, 41–43; Gáll et al. 2010, 165–171, Pl. 57–59.
[26]12. századi kerámia is. Repertoriul 1992, 242.
[27]Két gödörház, nagyméretű kemencékkel. A 12. század második fele – 13. századi keltezés elfogadható. Közöletlen. ENTM. F. 26748, 26751, 26752, 26761, 26768, 26770.
[28]Derzsi Csongor információi.
[29]12. századi sírkő. Repertoriul 1992, 363.
[30]ENTM. F. 27151–27158, 27162–27167, 27248–27337, 27397–27402. Egy részét közölték. A leltári napló alapján körülbelül 70%-ban az anyag közöletlen. Ţiplic et al. 2004, 195–208.
[31]Ioan Stanciu információi.
[32]Repertoriul 1992, 350, 352.
[33]Ismeretlen típusú Salamon érme (1063–1074) által keltezett kultúrréteg. Közöletlen. Említve: Gáll et al. 2010, 122.
[34]Repertoriul 1992, 350, 352.
[35]12–13. századra keltezhető teleprészlet. Nagy Szabolcs közöletlen ásatása. Nagy – Piroska 2012.
[36]Repertoriul 1992, 337.
[37]Közöletlen. ENTM. P. 82443, P. 82447, P. 82444–82445, P. 82448, P. 82450–P. 82452, P. 82453–P. 82455. Lazarovici – Kalmar 1985–1986, 728–730.
[38]11–12. századra keltezett teleprészlet. Stanciu 2014, 326, Fig. 2.

https://biblioteca-digitala.ro

A régészeti lelőhelyek kronológiai kérdései *(7–9. kép)*

Bármilyen jellegű régészeti elemzés kiindulópontjaként szükséges a pontos keltezés, s ez a megállapítás a mi esetünkben is elmondható.

A kolozsmonostori központ keltezése a mai napig sem teljesen tisztázott, azonban a vár II. fázisban felépített kazettaszerkezetét a 11. század közepétől/második felétől keltezhetjük, amely alapján a vár I. fázisát a 11. század legelejére tehetjük, és ennek a leletanyag sem mond ellent.[14] A román szakemberek legnagyobb részének véleményével szemben maga a vár a 10. században már csak azért sem létezhetett, mert a Monostortól kb. 4 kilométerre előkerült, a várral egyidejű, honfoglalás kori temetők létét nem tudnánk mivel magyarázni, főleg úgy hogy eddig a várban vagy vár környékén egyetlen honfoglalás kori temetkezés sem ismert.[15] Tehát továbbra is fennáll a kérdés, hogy a Zápolya–Kalevala–Szántó utcai közösségekhez hasonló jogállású közösségek léteztek-e vagy sem, már a 10. században, a később felépített kolozsmonostori vár körül, illetve a Kis-Szamos völgy kolozsvári szakaszának más pontjain is, a nyugat vagy észak-nyugat felé tartó utak mentén. Ilyen jellegű közösségre/közösségekre, illetve ezek temetőire vonatkozóan azonban, ezidáig, a régészeti adatok teljes mértékben hiányoznak, tehát valószínűsíthető, hogy a völgy ellenőrzését a 10. században egy, a Kövespad környékén működő, a régi római utak elágazásánál és a Kis-Szamos mentén levő sólelőhelyek közelében található hatalmi térség közössége/közösségei gyakorolta/gyakorolták, amelynek feloszlatására minden bizonnyal a 11. század elején került sor. Leszögezhetjük: Kolozsmonostorról a 10. századi közösségek hatalmi struktúrájának nyomai teljes mértékben hiányoznak. A Rákóczi emlékoszlopnál (ma: OMW benzinkút*)* előkerült I. István-érme, majdnem 5 kilométerre nyugatra a kövespadi honfoglalóktól, éppen a megváltozott politikai-katonai állapotok hű tükre, s ez tökéletes összhangban van a vár építésével. E tények alapján úgy gondoljuk, hogy Kolozsmonostornak, mint vármegyeközpontnak a 11. század elejére való datálása megállja a helyét (pontosabb keltezésére nincsen adat!).[16]

Merőben eltér a véleményünk Doboka keltezése kapcsán Kristó Gyuláétól, azonban helytállónak ítéljük a néhai szegedi történésznek azon gondolatát, mely szerint a 11. század közepén Doboka várkomplexuma hatalmi központként működött.[17] Az I. vár keltezésével kapcsolatban azt mondhatjuk, hogy a kisméretű erősség I. építési periódusa a 11. század második harmadában–közepén pusztulhatott el, de a rétegekből ismert leletanyag összességében nem támogatja a 10. század végi – 11. századi keltezést. Véleményünk szerint várközponttal a 11. század közepe felé számolhatunk Dobokán, amelyet a későbbre datálható II.–III.–IV. vártérségből számos települési adat bizonyít, a vasmegmunkáló műhelytől kezdve a kerámiaégető kemencékig.

Egy másik szempont, amelyben Doboka lényegesen eltér Kolozsvár környékétől: a Lónya völgyében 10. századi temetőt sem ismerünk,[18] nemhogy a kolozsvárihoz hasonló fegyveres közösségeket, ami arra utal(hat), hogy Dobokáról, mint politikai központról, a 11. század első fele előtt egyáltalán nem beszélhetünk.

Eddigi elemzéseink eredményeit (a váraktól kezdődően a templom körüli temetőkig)[19] egységesítettük és integrálni próbáltuk a kora Árpád-kori Kis-Szamos völgyét lefedő kronológiai rendszerbe. *(7., 8., 9. kép)*

Ahogy az ábráinkon látható, elsősorban a közöletlen teleprészletek, egyelőre alkalmatlanok pontosabb keltezésre. E képet tovább bonyolítja az a tény, hogy jelentős kronológiai eltérés létezik a két 11. század első felére keltezhető vár és a Kis-Szamos völgyében feltárt templom körüli temetők között. Ha Kolozsmonostor esetében gyanítható, hogy hol lehetett a várnép temetője (amely korábbi a várban nyitott templom körüli temetőnél) a 11. század első felében,[20] Dobokán ilyen jellegű adattal nem rendelkezünk. Tehát az a tény, hogy a fellelhető templom körüli temetők esetében csak Kolozsmonostor és Nemeszsuk esetében tételezhető fel 11. század közepétől/második felétől való keltezés, nagyban megnehezíti a településterületről nyerhető kép felvázolását. A teleprészletek nagy többsége, az ásatásoknak „köszönhetően", többnyire alkalmatlan pontosabb keltezésre. Csak az érmékkel keltezett telepek alkalmasak árnyaltabb kormeghatározásra (Kajántó, Kolozsvár–*Deleu utca*, –*Sora bevásárló központ*, ld. *11. kép*).

[14] A mai napig a kérdéshez egy keveset is értő szakember értetlenül áll a 9. századi keltezés előtt. Iambor 2005, 126–131.

[15] Hasonlóképpen Adrian Andrei Rusu. Rusu 2005, 84–85.

[16] E véleményen volt Bóna István is: *„ A korai várfal és a település közvetlenül az ókori (római és gót) rétegen a 11. század elején keletkezett"*. Bóna 1998, 33.

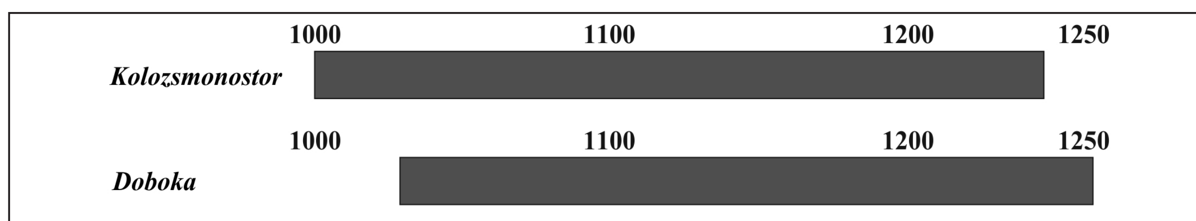
[17] Kristó 2002, 122.

[18] Erről a kérdésről: Gáll – Laczkó 2013, 93–94.

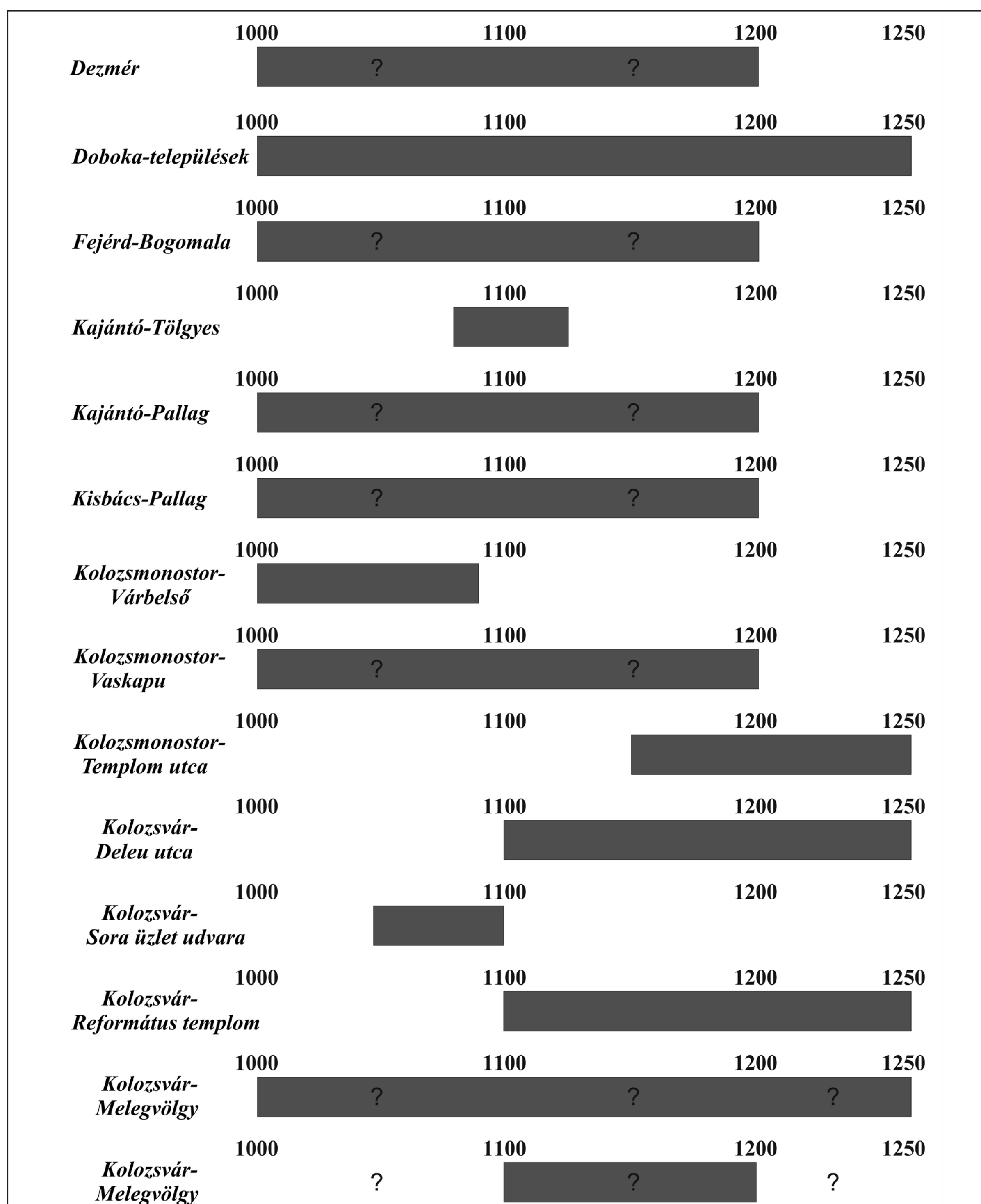
[19] Gáll et al. 2010, 114, Fig. 52; Gáll 2011, 35. kép; Gáll 2013, 283. kép; Gáll – Laczkó 2013, 11. kép.

[20] Gáll 2013a, 293.

https://biblioteca-digitala.ro

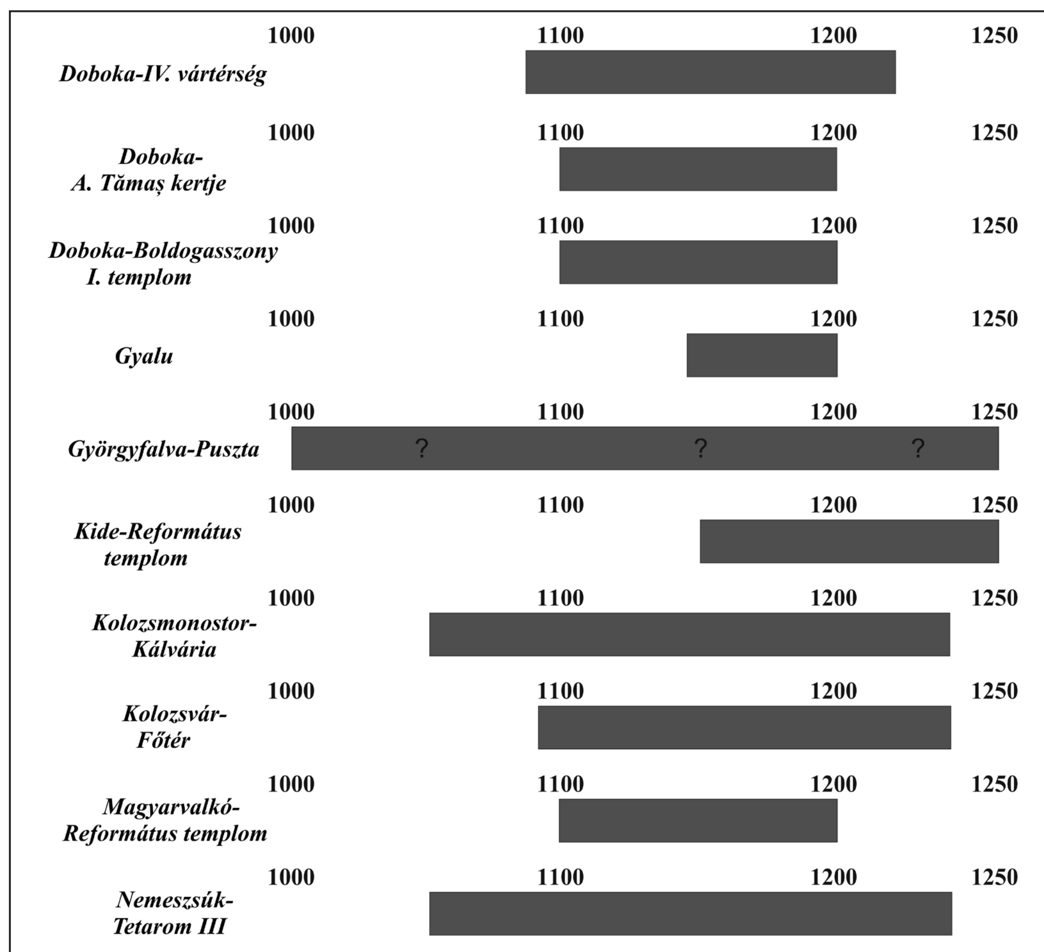

7. kép. A várak keltezése a Kis-Szamos völgyében

8. kép. A teleprészletek keltezése a Kis-Szamos völgyében

https://biblioteca-digitala.ro

9. kép. A templom körüli temetők keltezése a Kis-Szamos völgyében

Település- és úthálózat kérdése a Kis-Szamos völgyében *(10–12. kép)*

A Kis-Szamos völgye Árpád-kori településhálózatának felépítését egyértelműen a természeti körülmények és lehetőségek, illetve az ókori úthálózat szabták meg. Ehhez szorosan kapcsolódik a középkori világ tájformáló kapacitása a politikai, gazdasági, katonai és egyházi struktúrák révén. Ezen tényezők összessége alakította a Kis-Szamos völgyének tájképét a kora középkorban. A kolozsvári 10. századi temetők elemzésénél jöttünk rá,[21] hogy e temetők közvetlen közelében helyezkedett el a Györgyfalva és Torda irányába tartó egykori római út, mely alapján joggal feltételeztük, hogy ezt nemcsak használták, hanem a honfoglalásnak nevezett hódítás egyik kiváltója és megkönnyítője lehetett. Azt ugyanis már az avarok esetében is tudjuk, hogy első lépésben a volt római úthálózat kereszteződései kerültek ellenőrzésük alá.[22]A Kolozsmonostor, majd Várad felé vivő országút kolozsvári szakaszáról az utóbbi évtizedek régészeti kutatása, a Györgyfalvi úthoz hasonlóan kiderítette, hogy előzménye kövezett római út volt,[23] de római út maradványát a Szászfenes–Polus-i ásatáson is sikerült észlelni (Kolozsvár és Szászfenes között).[24] E római fő-útvonal, – amely éppen Kolozsvár keleti részén ágazik kétfelé, és amelytől nem messze helyezkednek el a szamosfalvi és kolozsaknai sólelőhelyek – ihlette a 10. századi honfoglalást, illetve ez az útvonal részben meghatározta a későbbi településhálózatot is. Ez a helyzet azonban csak a Kis-Szamos völgyére vonatkoztatható, a mellékvölgyeinek tájképét mindez csak közvetett módon határozta meg. Éppen ezért határoztunk úgy, hogy az első lépésben térképre helyezzük a feltárt templom körüli temetőket az egész Kis-Szamos völgyében (Doboka, Kolozsmonostor, Gyalu, Györgyfalva, Kide, Kolozsvár, Magyarvalkó, Nemeszsuk), illetve mellékvölgyeiben *(10. kép)*, amelyet kiegészítünk a 12–13. századi forrásokból ismert

[21] Gáll 2013a, 253: 68. kép, 826–831.
[22] Vida 2009, 107.
[23] Ursuţ – Stanciu 1997, 609–612.
[24] Alicu 2008, 9; Mustaţă et al. 2009, 223–243.

https://biblioteca-digitala.ro

(természetesen településeket is takaró) templomos helyekkel. Ez alapján talán előre léphetünk a nagyobb középkori falvak hálózatának, a megtelepedés súlypontjainak megismerése felé, ezzel pedig többé-kevésbé az úthálózat alapját is képesek leszünk megrajzolni, hiszen a templomok irányába és mellettük, funkciójukból adódóan, út kellett hogy vezessen.[25] Így a 12. századból ismert Kolozsakna temploma mellett a 13. századból már 21 templomos helyet vagy települést, illetőleg várat ismerünk (Bodonkút, Dés, Désakna, Egeres, Felsőtök, Gyalu, Kajántó, Kisbács, Nagykapus, Magyarszentpál, Magyarvalkó, Méra, Néma, Szamosújvárnémeti, Szászfenes, Szék, Szentbenedek, Türe, Vista).[26] E források kapcsán szükséges megjegyeznünk, hogy a feltárt temetők tökéletesen szemléltetik azt a fontos észrevételt, hogy a 13. századi kútfőkben megjelent templomos településeket visszakeltezhetjük akár egy évszázaddal korábbra,[27] vagyis az intenzív templomépítések sokkal korábbi időpontban kezdődtek el. Ugyanis ahol régészeti ásatás (is) folyt, mindegyik esetben sikerült megtalálni a 12. századi templomot és annak (általában érmékkel keltezett)[28] temetőjét. Kide és Nemeszsuk ebből a szempontból még frappánsabb válasszal szolgál, hiszen a település először 1332-ben említett temploma, illetve ennek temetői valójában már a 12. században léteztek, vagyis majdhogynem 200 évvel első írott adatolásuk előtt. Ez utóbbi megállapítás elég egyértelműen rávilágít arra, hogy a jelenleg is álló templomok régészeti kutatása, a Kis-Szamos településterületéről újabb, eddig ismeretlen adatokkal bővítheti meglehetősen hézagos ismereteinket.

A Kis-Szamos Árpád-kori településterületének képét ugyanakkor, ha nem is pontos, de újabb adatokkal gazdagítja a településrégészet. A Kolozsvár környékéről előkerült teleprészletek, kultúrrétegek és szórványleletek, ha egyelőre mégoly szűkösek is, mégis arra engednek következtetni, hogy sokkal sűrűbb települési tömböt képzelhetünk el a volt vármegyeközpontot jelképező vár körzetében, már 11. századi kezdeti időszakában is, mint korábban gyanítottuk.[29] Kisebb településegységek léte a mai város központjában, illetve a Szamos bal partján, már a 11–12. században is biztosra vehető, amit pl. a kajántói településrészletek (I. László-pénz) egyértelműen bizonyítanak. Kérdés marad, hogy Felek irányában a településterület meddig terjedt a kora középkorban. Sajnos erről, egyelőre, semmilyen adatunk nincs *(11. kép)*.

Mindezen adatokat összefüggésükben vizsgálva az a részleges kép alakult ki a Kis-Szamos völgyi településhálózattal kapcsolatban, hogy ez a 11–12. században elsősorban Kolozsvár környékén koncentrálódott. Ennek magyarázatát a vármegyeközpont közelségében kell keresni, az okot viszont, amely ezt a települési koncentrációt indokolja, egyértelműen a sólelőhelyek létében, hiszen véleményünk szerint ez volt a kiváltója a 10. századi hódításnak is.

A sólelőhelyek koncentrációja alapján, amelyet összehasonlítottunk a lelőhelyek szóródásával és a dokumentumokban megjelenő településnevekkel, újabb településkoncentráció a Doboka–Szék környéki régióban van, illetve elszórtan egy-két lelet Dés felé is előfordul. E perspektívából ítélve úgy látjuk, hogy a kora középkori településhálózatok kialakulását a nyersanyagforrás vonzata határozta meg, elsősorban természetesen a sólelőhelyek. A dobokai III. vártérségben feltárt vasmegmunkáló műhely,[30] illetve talán a hasonló nemeszsuki[31] műhely előkerülése alapján gyanítható, hogy a területen gyepvasat is lehetett találni (ez elsősorban mocsaras, tőzeges helyeken, reduktív környezetben képződik). A 10. századi Kárpát-medence perspektívájában Heckenast Gusztáv és Nováki Gyula szerint két vaskohászati központ működött, melyek feltehetőleg elsősorban a hadsereg igényeit elégítették ki,[32] a helyi szükségletet a 11. században, amint azt a dobokai eset is jelzi, lokálisan látták el.

A korai, 12. századi településhálózatot összekötő úthálózat rekonstruálását a régészeti és okleveles adatok alapján csupán nagy fenntartásokkal lehet elvégezni, mivel az úthálózatot jelző korai templomok régészeti azonosítása csak kis arányban történt meg. Azonban, ha abból a rendelkezésre álló adatsorból indulunk ki, hogy a Kis-Szamos mellékvölgyeiben fekvő Kide[33] és Vista korai, 12. századi templomait

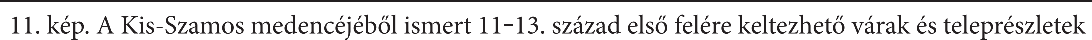
---

[25] Stibrányi 2008, 194.
[26] Entz 1994.
[27] A régészeti kutatások elégtelensége miatt nem tudunk egyetérteni Entz Géza ezen mondataival: „*Minthogy a maradandó anyagból készült épületekről még a 12. századból is csak szórványosan tudunk, valószínű, hogy korábban fa- és sövénytemplomok elégíthették ki a falu vallásos szükségleteit.*" Entz 1994, 30.
[28] Doboka, Kolozsmonostor, Kide.
[29] Gáll et al. 2014.
[30] Gáll – Laczkó 2013, 91.
[31] Ioan Stanciu információi.
[32] Heckenast et al. 1968; Gömöri 1996, 63–64.
[33] Csók Zsolt 2013-as ásatása. Benkő Levente idézi Csók véleményét, éspedig hogy ez a templom Szent István korabeli, azonban erre semmilyen bizonyítékot nem említ. Ugyancsak Benkő említi Daróczi Ferenc néhai magyarvistai református lelkész és esperes gépírásos egyháztörténeti összefoglalóját, amelynek 2. oldala ezt tartalmazta: *„(…) 1911-ben Budapestről a Magyar Műemlékek Bizottsá-*

https://biblioteca-digitala.ro

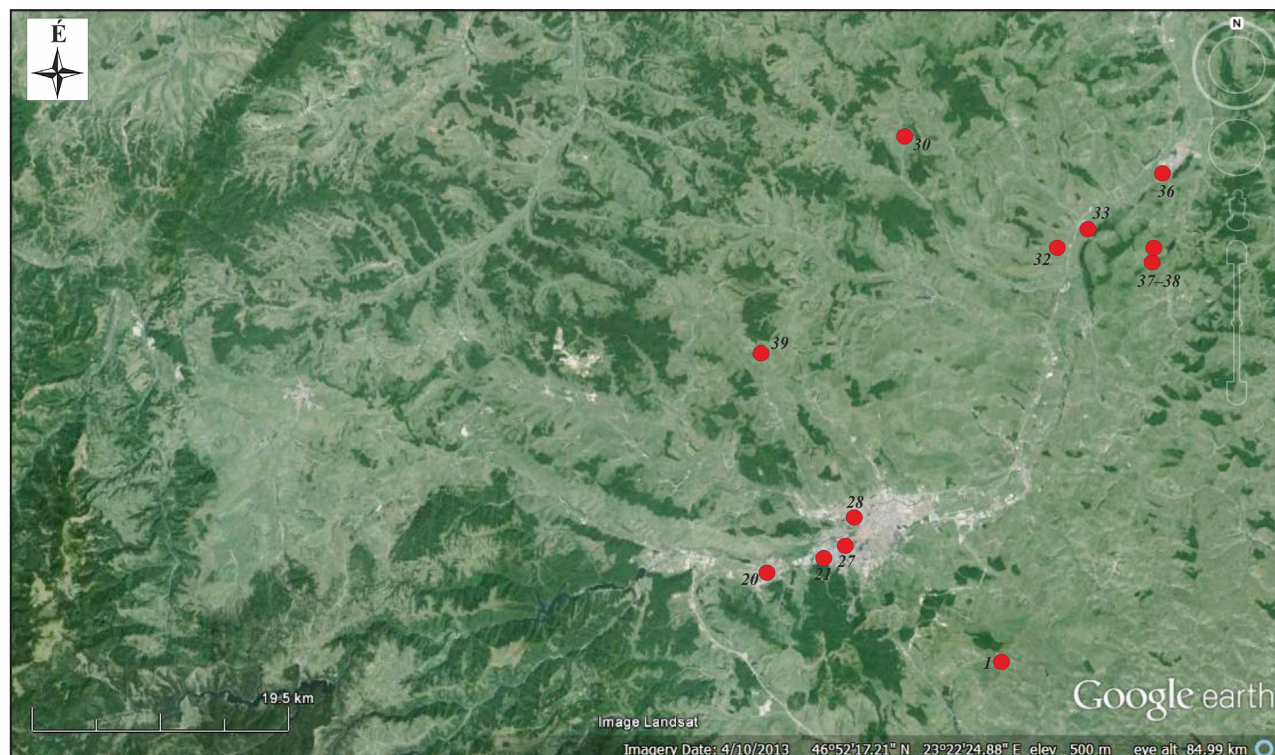

10. kép. A Kis-Szamos medencéjéből ismert 11–13. század első felére keltezhető templom körüli temetők (feltüntettük a 12–13. századi forrásokban megjelenő települések nevét is)

11. kép. A Kis-Szamos medencéjéből ismert 11–13. század első felére keltezhető várak és teleprészletek

https://biblioteca-digitala.ro

12. kép. A Kis-Szamos medencéjéből ismert 11–13. század első felére keltezhető, terepbejárásokból származó és szórványként előkerült leletek

Lelőhelylista

(a számozás azonos az *5., 10–12. képeken*)

1. Ajtony (r.: Aitoni)–*Láb*
2. Dezmér (r. Dezmir)–*Tăuș*
3. Doboka (r.: Dăbâca; g.: Dobeschdorf)–*Vár*
4. Doboka (r.: Dăbâca; g.: Dobeschdorf)–*I–IV. vártérség*, –*A. Tămaș kertje* (települési szint)
5. Doboka (r.: Dăbâca; g.: Dobeschdorf)–*IV. vártérség* (templom körüli temető)
6. Doboka (r.: Dăbâca; g.: Dobeschdorf)–*A. Tămaș kertje* (templom körüli temető)
7. Doboka (r.: Dăbâca; g.: Dobeschdorf)–*Boldogasszony* (templom körüli temető)
8. Fejérd (r.: Feiurdeni)–*Bogomaia*
9. Gyalu (r.: Gilău) (templom körüli temető)
10. Györgyfalva (r.: Gheorgheni)–*Puszta* (templom körüli temető)
11. Kajántó (r.: Chinteni)–*Tőlgyes*
12. Kajántó (r.: Chinteni)–*Pallag*
13. Kide (r.: Chidea)–*Református templom* (templom körüli temető)
14. Kisbács (r.: Baciu)–*Pallag*
15. Kolozsmonostor (Cluj-Napoca-Mănăștur)–*Vár*
16. Kolozsmonostor (Cluj-Napoca-Mănăștur)–*Várbelső* (telep+szórvány nyílcsúcs)
17. Kolozsmonostor (Cluj-Napoca-Mănăștur)–*Vaskapu*
18. Kolozsmonostor (Cluj-Napoca-Mănăștur)–*Templom/Govora utca*
19. Kolozsmonostor (Cluj-Napoca-Mănăștur)–*Kálvária* (templom körüli temető)
20. Kolozsmonostor (Cluj-Napoca-Mănăștur)–*II. Rákóczi György emlékoszlop* (OMW benzinkút)
21. Kolozsvár (Cluj-Napoca)–*Állatorvosi egyetem*
22. Kolozsvár (Cluj-Napoca)–*Deleu/Barátok utca*
23. Kolozsvár (Cluj-Napoca)–*Híd/Ferdinánd utca* (Sora bevásárlóközpont udvara)
24. Kolozsvár (Cluj-Napoca)–*Református Kétágú Templom* (2002)
25–26 (?) Kolozsvár (Cluj-Napoca)–*Fő tér/Piața Unirii, –Szentlélek/Virgil Furicea utca, –Torony/Sextil Pușcariu utca 10. szám* és *a Ferencesek temploma* (egy vagy két temető) (templom körüli temető, kultúrrétegek)
27. Kolozsvár (Cluj-Napoca)–*Libucgát/M. Eminescu utca*
28. Kolozsvár (Cluj-Napoca)–*Astoria hotel előtt* (ma: Kereskedelmi Kamara) (Nagy/Ferencz József/Horea út)
29. Kolozsvár (Cluj-Napoca)–*Melegvölgy-I., -III–IV. objektum*
30. Magyarköblös (r.: Cubleșu Someșan) (telep nyomai)
31. Magyarvalkó (r.: Văleni) (templom körüli temető)
32. Nagyiklód (r.: Iclodu Mare)–*a falu határa*
33. Nagyiklód (r.: Iclodu Mare)–*Szarvasmarha farm*
34. Nemeszsuk (r.: Jucu)–*Tetarom III* (templom körüli temető)
35. Nemeszsuk (r.: Jucu)–*Tetarom III* (telep)
36. Szamosújvár (r.: Someșeni, Cluj-Napoca)
37. Szék (r.: Sic)–*Nagyváné*
38. Szék (r.: Sic)–*Lokáné gárea*
39. Szellőcskevölgy (r.: Siliștea)–*falu keleti része*

https://biblioteca-digitala.ro

sikeresen azonosították, nemcsak a Kis-Szamos folyása mellett, Nagykapus – Gyalu – Kolozsvár – Nemeszsuk – Dés irányában (a régi római úthálózat mentén), hanem a Szamos mellékvölgyeiben is jogosan gyaníthatjuk a már ebben a korszakban létező úthálózatot. Ehhez kapcsolódik az a tény, hogy a Meszesi-kaput, ahol az Alföldet Erdéllyel összekötő út húzódott, Kolozsvártól észak-nyugat irányba, a Nádas-patak és Kisbács felől lehetett megközelíteni. Ez egyértelműen bizonyítja a szerteágazó úthálózat létét, és mindezt alátámasztja a 12–13. századi településhálózat képe is. (*10. kép)*

Néhány gondolat a Kis-Szamos völgye településterületének 11–13. századi evolúciójáról. A két vármegye kialakulásának időrendjéről.

A terület evolúcióját, tájképét, amint előbb említettük, a természeti körülmények és lehetőségek, illetve az ókori úthálózat mellett egyértelműen a kora középkori politikai, gazdasági, katonai és egyházi struktúrák határozták meg. Szent István fennhatóságát három lényeges elem határozta meg (1. latin rítusú egyházszervezet kiépülése; 2. világi közigazgatás kiépítése; 3. magánbirtok létrejötte), amely az európai államiság három ismérve volt.[34] E struktúrák keretében először is a Kis-Szamos völgyét közel fele-fele arányban lefedő, 11. században született vármegyét és hatalmi központjaik (Kolozs és Doboka) fontosságát kell kiemelnünk, ugyanis ez az intézményi keret működtette az egész gazdasági és egyházi rendszert.[35] A két vármegyeközpont létrejötte kronológiai szempontból radikálisan eltér egymástól, annak ellenére, hogy a régió két központi helye (várai) topográfiai szempontból nagyon jól kiegészíti egymást (ez indokolja létrejöttüket is).

Tényként rögzíthetjük, hogy a 11. század első felében új, nyugatias jellegű politikai központok létrehozásával a Kis-Szamos völgyének tájképe jelentős mértékben módosult. Kolozsmonostor várközpont hatalmi és kulturális kisugárzása egyre szélesebb körben éreztette hatását a 11. században, ennek lenyomata a környéken előkerült, 11. századra keltezhető teleprészletek csoportja, illetve a 12. században, ha még egyelőre nehezen is, de már nyomon követhető településhálózat (ld. a 2. térképet). Doboka szerepe, hatása a 11. században egyelőre kérdőjeles, jelentősége azonban, elsősorban a határvédelemben, vitathatatlan. Nem zárható ki a Szék körüli sólelőhelyeken kibányászott só adminisztrációjában játszott szerepe sem. E kérdés azonban további régészeti kutatásokat igényel.

A folyóvölgy arculatának 11. századi evolúcióját nagymértékben meghatározta a középkori egyházszervezet (az erdélyi püspökség) kiépítése, a medence *„nyugatiasodását”* azonban a legjobban a 11. század második felében létesített bencés kolostor segítette elő.[36] Sajnos, amint arra Laszlovszky József is rámutatott, nincsenek arra vonatkozó információink, hogy milyen elveket fogalmaztak meg e közösségek létrehozói a természetes környezet és a szerzetesi lakhely vonatkozásában, annyi tűnik bizonyosnak, hogy elsősorban a kiemelkedéseket részesítették előnyben.[37] Kolozsmonostor esetében, meglátásunk szerint a szerzetesrendnek nem volt választási lehetősége, hiszen a kolozsmonostori vár már jóval korábban létezett, mint politikai-igazgatási központ. Hogy milyen lehetett a szerzetesi közösség tájhasználata a kolozsmonostori bencések esetében, annak régészeti vizsgálata a környék nagyfokú beépítettsége miatt majdhogynem lehetetlen vállalkozásnak ígérkezik. Az azonban bizonyos, és a 11. század végétől a 13. századig keltezhető kolozsmonostori temető ezüst leletanyagának kiváló minősége, valamint a leletanyag széleskörű kulturális kapcsolatai alapján gyanítható, hogy a kolozsmonostori központ gazdagsága nem lebecsülendő.[38] Ezen kolostorok arra törekedtek, hogy a legtöbb termék előállítására szakosodott népességgel rendelkezzenek, még akkor is, ha ezek szétszórva helyezkedtek el, hogy biztosítsák a legalapvetőbb termékeket,[39] és ez a kolozsmonostori bencések kapcsán is gyanítható. Dobokával ellentétben,

gától itt járt Sztehló Ottó mérnök úr és előttem úgy nyilatkozott, hogy a templom hajója III. Béla király idejében épült. Megállapíthatónak mondta ezt a nyugati ajtó és a három külső szeglet tetején levő, úgynevezett kváderkő stíljéből. 1922-ben a Román Műemlékek Bizottságától is künn voltak s a bizottság vezetője, Roska Márton úr pontosan ugyanazt mondta, hogy III. Béla király idejéből való (1173–1196). Ez a két, egymástól teljesen független szakvélemény és kormegállapítás nem egyezik a Kelemen [Lajos] tanár úr elméletével, de azonosságuk igen feltűnő és meggondolkoztató. (…).” Tény az, hogy újabb kutatásokat igényelne e kérdés megoldása. Benkő 2014.

[34] Kristó 2002, 100.

[35] A Kárpát-medencében az első vármegyék – nem meglepő módon – a Dunántúlon jöttek létre. Kristó 2002, 120.

[36] Kristó 2002, 116 (az írott források idézésével).

[37] Laszlovszky 2004, 339.

[38] Gáll 2013b, Fig. 35–36.

[39] Laszlovszky 2004, 339.

https://biblioteca-digitala.ro

az eddigi ásatások a 11. századi telepjelenségek kapcsán sajnos semmilyen adatot nem szolgáltatnak (a teleprészletek azonban Kolozsmonostor esetében is elég egyértelműen arra utalnak, hogy sűrű települési mag vette körül a várat).

A bencések megjelenése a kolozsmonostori központban a Kis-Szamos környéke falusi építészetének jellegét jelentősen befolyásolta. Ezen építkezések száma, úgy sejtjük, hogy a 12. században kezd ugrásszerűen növekedni, melyek révén a völgy tájképe jelentősen módosult.

Irodalom

Alicu 2008
Alicu, D., Istorie pierdută, istorie regăsită (Cluj-Napoca 2008)

Benkő 2014
Benkő L., A titokzatos Árpád-kori szentély és az akadémikus pap. Újabb adalékok Magyarvista művelődéstörténetéhez, Művelődés. 2014 február, <http://www.muvelodes.ro/index.php/Cikk?id=1499.> (2014.08.10)

Bóna 1998
Bóna I., Az Árpádok korai várai (Debrecen 1998)

Cociş – Voişan 1995
Cociş, S. – Voişan, V., Notiţe arheologice clujene (I.) (Notes archéologiques de Cluj [I]), ActaMN 32, 1995, 785–787.

Entz 1994
Entz G., Erdély építészete a 11–13. században (Kolozsvár 1994)

Gáll 2011
Gáll E., Doboka-IV. vártérség templom körüli temetője. Régészeti adatok egy észak-erdélyi ispáni központ 11-13. századi fejlődéséhez (Kolozsvár 2011)

Gáll 2013a
Gáll E., Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői I-II. Magyarország Honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 6 (Szeged 2013)

Gáll 2013b
Gáll, E., The Analysis of Churchyard Cemeteries in Transylvania Basin from the 11th–first half of the 13th Centuries. On the beginning of institutionalised Christianity, Marisia 33, 2013, 135–250.

Gáll 2013c
Gáll, E., The Question of the Centres of Power in the light of the Necropolises from the 10th Century in Transylvanian Basin. The case of the Cluj's necropolises, in: Hardt, M. – Heinrich-Tamáska, O. (Hrsg.), 23. Internationales Symposium Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donauraum. Macht des Goldes, Gold der Macht Herrschafts- und Jenseitsrepräsentationen zwischen Antike und Frühmittelalter im mittleren Donauraum. Forschungen zu Spätantike und Mittelalter 2 (Weinstadt 2013) 461–481.

Gáll 2013d
Gáll, E.: Dăbâca (d.: Dobeschdorf, ung.: Doboka). Das Gräberfeld um die Kirche aus Grădina lui A. Tămaş. Einige Bemerkungen zur Entwicklung der Wohnsiedlung von Dăbâca (d.: Dobeschdorf, ung.: Doboka), EphNap 23, 2013, 99–161.

Gáll – Gergely 2009
Gáll E. – Gergely B., Kolozsvár születése. Régészeti adatok a város kora középkori történetéhez (Kolozsvár 2009)

Gáll et al. 2010
Gáll, E. – Gergely, B. – Gál, Sz., La răscruce de drumuri. Date arheologice privind teritoriul oraşului Cluj-Napoca în secolele X-XIII (Cluj-Napoca 2010)

Gáll – Laczkó 2013
Gáll E. – Laczkó N., Doboka várkomplexuma. Tudomány – tudománypolitika és régészet a '60-as évektől napjainkig. in: Révész L. – Wolf M. (Szerk.), A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára (Budapest – Szeged 2013) 77–121.

Gáll et al. 2015
Gáll E. – Mizsur A. – Nagy Sz., Adatok Kolozsvár kora-középkori és középkori településterületével kapcsolatban (11–14/15. század) (Kolozsvár 2015) (Kézirat).

Gömöri 1996
Gömöri, J., Ironworking. in: Fodor, I. (Ed.), The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue (Budapest 1996)

Gyulai 1968
Gyulai P., Régvolt városképekről vallanak a Kolozsvár főtere alatti régészeti rétegek, Igazság 29/112, 1968. május 12.

Heckenast et al. 1968
Heckenast G. – Nováki Gy. – Vastagh G. – Zoltay E., A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban (Budapest 1968)

Herepei 2004
Herepei J., Kolozsvár történeti földrajza (Kolozsvár 2004)

Horedt 1951
Horedt, K., Ceramica slavă din Transilvania, SCIV 2/2, 1951, 189–232.

Iambor 2005
Iambor, P., Aşezări fortificate din Transilvania (sec. IX–XIII) (Cluj-Napoca 2005)

Iambor – Matei 1979
Iambor, P. – Matei, Şt., Incinta fortificată de la Cluj-mănăştur (Sec. IX-XIV), ActaMN 16, 1979, 601–619.

Iambor – Matei 1983
Iambor, P. – Matei, Şt., Noi cercetări arheologice la complexul medieval timpuriu de la Cluj-Mănăştur, ActaMN 20, 1983, 131–146.

Iambor et al. 1981
Iambor, P. – Matei, Şt. – Halasu, A., Consideraţii privind raportul cronologic dintre aşezarea şi cimitirul de la Cluj-Mănăştur, ActaMN 18, 1981, 129–150.

https://biblioteca-digitala.ro

Isac et al. 2012
Isac, A. – Gáll, E. – Gál, Sz., A 12th century cemetery fragment from Gilău (Cluj County) (Germ.: Julmarkt; Hung.: Gyalu), EphNap 22, 2012, 301–311.

Imecs et al. 2011
Imecs Z. – Pál Z. – Bartók B. – Szőcs E., A természeti környezet, in: Benedek J. (Szerk.), Románia. Tér, gazdaság, társadalom (Kolozsvár 2011) 13–57.

Kovács 1942
Kovács I., A kolozsvári Zápolya utcai magyar honfoglalás kori temető, Közlemények a Nemzeti Múzeum Éremtárából 2, 1942, 85–118.

Kristó 2002
Kristó Gy., A korai Erdély (895–1324) (Szeged 2002)

Laszlovszky 2004
Laszlovszky J., Középkori kolostorok a tájban, középkori kolostortájak. in: Kovács Gy. (Szerk.), „Quasi liber et pictura". Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára/Studies in honour of András Kubinyi on his seventienth birthday (Budapest 2004) 337–349.

László 1942
László Gy., A kolozsvári Zápolya-utcai honfoglaláskori temető, EMúz 47, 1942, 578–584.

László 1943
László Gy., A honfoglaló magyarság művészete Erdélyben (Kolozsvár 1943)

László 1945
László Gy., Ősvallásunk nyomai egy szamosháti kocsistörténetben (Kolozsvár 1945)

Lazarovici – Kalmar 1985–1986
Lazarovici, Gh. – Kalmar, Z., Prospecțiuni și cercetări arheologice de salvare pe teritoriul municipiului și județului Cluj, ActaMN 22–23, 1985–1986, 723–752.

Lupescu 2004
Lupescu R., Kolozsvár korai történetének buktatói. EMúz 66, 2004, 25–77.

Macrea – Crișan 1964
Macrea, M. – Crișan, I. H., Două decenii de cercetări arheologice și studii de istorie veche la Cluj (1944–1964), ActaMN 1, 1964, 307–365.

Méri 1944
Méri I., Középkori temetőink feltárásmódjáról. ETF 175 (Kolozsvár 1944)

Méri 1986
Méri I.: Ásatás a kolozsvári Fő téren 1943, MNMAK 1 (Budapest 1986)

Mustață et al. 2009
Mustață, S. – Gogâltan, F. – Cociș, S. – Ursuțiu, A. (Eds.), Cercetări arheologice preventive la Florești–PolusCenter, jud. Cluj (2007)/Rescue excavations at Florești-PolusCenter, Cluj county (2007) (Cluj-Napoca 2009)

Nagy – Piroska 2012
Nagy Sz. – Piroska E., Árpád-kori lakóházak, Árpád-kori sírok, kora újkori református fatemplom –Leletmentő ásatás a kolozsvári „Kétágú" református templom mögötti telken (2011–2012), X. Erdélyi Magyar Régészeti Konferencia (Előadás).

Pascu et al. 1968
Pascu, Ş. – Rusu, M. – Iambor, P. – Edroiu, N. – Gyulai, P. – Wollmann, V. – Matei, Şt., Cetatea Dăbâca, ActaMN 5, 1968, 153–202.

Perşoiu 2010
Perşoiu, I., Reconstituirea evoluţiei geomorfologice în Holocen a văii Someşul Mic. Doktori dolgozat. Kézirat. Al. I. Cuza Egyetem (Iaşi 2010)

Repertoriul 1992
Crişan, I. H. – Bărbulescu, M. – Chirilă, E. – Vasiliev, V. – Winkler J. (Red.), Repertoriul arheologic al judeţului Cluj, Bibliotheca Musei Napocensis 5 (Cluj-Napoca 1992)

Rusu 2005
A. A. Rusu, Castelarea carpatică (Cluj-Napoca 2005)

Rusu – Gergely 2004–2007
Rusu, C. C. – Gergely B., Cimitirul medieval din Piaţa Unirii – Cluj, ActaMN 41–44/2, 2004–2007, 41–44.

Stanciu 2014
Stanciu, I., A well from the Early Medieval settlement at Jucu de Sus (Cluj County, North-Western Transylvania), in: S. Cociș (Hrsg.), Archäologische Beiträge. Gendenkschrift zum hundertsten Geburtstag von Kurt Horedt (Cluj-Napoca 2014) 325–339.

Stibrányi 2008
Stibrányi M., A Sárvíz középkori településhálózatának vázlata, avagy a templom es a hozzá vezető út (Outline of the settlement pattern of Sárvíz, or the church and the road leading to it), ARegia 37, 2008, 189–196.

Ţiplic et al.
Ţiplic, I. M. – Cociş, S. – Voişian, V., Descoperiri medievale timpurii în Cluj-Napoca, str. V. Deleu, RevBist 18, 2004, 195–207.

Ursuţ – Stanciu 1997
Ursuţ, D. – Stanciu, I., Un fragment din drumul roman Cluj-Napoca–Gilău, ActaMN 34, 1997, 609–612.

Vékony 2004
Vékony G., Sókereskedelem a Kárpát-medencében az Árpád-kor előtt, in: Kovács Gy. (Szerk.), „Quasi liber et pictura". Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára/Studies in honour of András Kubinyi on his seventeenth birthday (Budapest 2004) 655–661.

Vida 2009
Vida T., „…Kérték, hogy Pannóniában lakhassanak". Az avarok letelepedése, in: Anders A. – Szabó M. – Raczky P. (Szerk.), Régészeti dimenziók. Tanulmányok az ELTE BTK Régészettudományi Intézetének tudományos műhelyéből (Budapest 2009) 105–122.

Zatykó 2011
Zatykó Cs., Tájrégészet, in: Gróf P. – Horváth F. – Kulcsár V. – F. Romhányi B. – Tari E. – T. Bíró K. (Szerk.) Régészeti Kézikönyv (CD ROM) (Budapest 2011) 338–402.

https://biblioteca-digitala.ro

Abstract

Despite the fact that the research of the Arpadian age has long been neglected concerning this geographic area, our paper aims to introduce some new perspectives concerning the dynamics of its settlement, administrative organization, and the relation between the early power centres and the peripheral, rural areas.

By analysing the more or less accessible archaeological material of 38 or 39 sites, as well as the potential of the habitat, it's becoming clearer, that the early, 10th century colonization of the area was motivated and driven by the large quantity of the exploitable salt in the region, as well as the remnants of the antique road infrastructure. The localization of the early, 10th century center of power in the *Cluj-Napoca/Kolozsvár/Klausenburg region* (mainly near its *Kövespad* region marked by the graves with weapons and horses) can be attributed to these two factors. This early centre of power most probably dissolved during the early 11th century, simultaneously with the creation of a new, western type form of administration, the county (*vármegye*). Out of the two castles which are in the geographic area of our research, the one with the fortification in *Mănăştur* at its centre seems to be the earlier, as it can be dated to the beginning of the 11th century. The castle of *Dăbâca/Doboka* seems to be a somewhat later creation, dating to the first half of the 11th century. In the valley of the River *Lonea/Lónya* there is no archeological data yet to prove the existence of any population with the same legal status as the group of the *Cluj-Napoca/Kolozsvár-Kövespad* region in the 10th century or any other population in this period.

The influence of the *Mănăştur* centre in the microregion of the *Someșul Mic/Kis-Szamos* region became more increasing in the 11th and 12th centuries, which can be observed on the archaeological presence of some settlements in its vicinity, dated to the 11th century, and a yet hardly, but increasingly traceable settlement-network in the 12th century. The functionality of the *Dăbâca* centre is not fully understood yet, but it can be presumed that its main purposes were the defence of the border and the salt supply.

The recent dating to the 12th century of some churches in the rural area – outside the valley of the *Someșul Mic*, in the valleys of its tributaries – indicates the presence of the early settlement of these peripheral regions, and presumes the presence of a road system as well, which may have been connected to the northwestern exit of the Transylvanian Basin, the *Meseș/Meszes*-pass.

It is also presumable the existence of a densely settled rural area developing in the 12th century near the *Mănăştur* region, which provided the economic hinterland of the reasonably wealthy Benedictine convent, founded in the 2nd half of the 11th century. However, the existence of this rural hinterland is hard to prove due to the recent urban development of the area.

GÁLL Erwin
Román Akadémia
Vasile Pârvan Régészeti Intézet
Bukarest, RO

HŐGYES Mihály Huba
régész
Marosvásárhely, RO

List of figures

Fig. 1. The Valley of Someșul Mic in the Transylvanian- respectively Carpathian Basin.
Fig. 2. The Someșul Mic and its tributaries.
Fig. 3. The relief of the Valley of Someșul Mic (the brown sign indicates the settlements)
Fig. 4. Soil classes in the valley of Someșul Mic.
Fig. 5. Excavation sites of various types in the basin of the Someșul Mic that can be dated to the 11th–13th centuries (the maps were completed with the sources of raw materials) (Original map: Google Earth)
Fig. 6. The current state of archaeological research in the valley of Someșul Mic.
Fig. 7. Chronological evolution of the castles in the valley of Someșul Mic.
Fig. 8. Chronological evolution of the settlements sections in the valley of Someșul Mic.
Fig. 9. Chronological evolution of the churchyards in the valley of Someșul Mic.
Fig. 10. Known cemeteries in the Someșul Mic Valley dated between the 11th– first half of the 13th centuries (the toponyms attested in the 12th–13th centuries written sources are also presented).
Fig. 11. Known castles and settlement sections in the valley of Someșul Mic dated between the 11th –first half of the 13th centuries.
Fig. 12. Archeological finds in the valley of Someșul Mic dated between the 11th –first half of the 13th centuries, known from field walkings or stray finds.

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

Abbreviations

Acta	Acta. Anuarul Muzeului Naţional Secuiesc şi al Muzeului Secuiesc al Ciucului, Sf. Gheorghe
ActaAntPhilippo	Acta Antiqua Philippopolitana, Sophia
ActaArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
ActaHistSzeged	Acta Historica. Acta Universitatis Scientiarum Szegediensis, Szeged
ActaMM	Acta Moldaviae Meridionalis, Vaslui
ActaMilMed	Acta Militaria Mediaevalia, Sanok
ActaMN	Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca
ActaMP	Acta Musei Porolissensis, Zalău
ActaSic	Acta Siculica, Sf. Gheorghe/Sepsiszentgyörgy
Aluta	Aluta, Sf. Gheorghe
AnB	Analele Banatului, Timişoara
Apulum	Apulum. Acta Musei Apulensis, Alba Iulia
ArbFBerSächs	Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege, Dresden
ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő, Budapest
ArchKözl	Archaeologiai Közlemények, Budapest
Aregia	Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis, Székesfehérvár
Areopolisz	Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok, Székelyudvarhely
ArhMed	Arheologia Medievală, Cluj-Napoca
ArhMold	Arheologia Moldovei, Bucureşti
Banatica	Banatica. Muzeul Banatului Montan, Reşiţa
BrukenthalAM	Brukenthal. Acta Musei, Sibiu
Carnuntum Jb	Carnuntum-Jahrbuch. Zeitschrift für Archäologie und Kulturgeschichte des Donauraumes, Wien
Carpica	Carpica, Bacău
Castrum	Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele, Budapest
CCA	Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Bucureşti
CCDJ	Cultură şi Civilizaţie la Dunărea de Jos, Călăraşi
CercArh	Cercetări arheologice, Bucureşti
Colloquia	Colloquia: Journal of Central European History, Cluj-Napoca
CommArchHung	Communicationes Archaeologicae Hungaricae, Budapest
Corviniana	Corviniana, Hunedoara
Crisia	Crisia, Oradea
CsSzMÉ	A Csíki Székely Múzeum Évkönyve, Csíkszereda
Cumidava	Cumidava, Braşov
Dacia	Dacia. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, Bucarest
Danubius	Danubius, Galaţi
DissArch	Dissertationes Archaelogicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös Nominatae, Budapest
Dolg	Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából, Kolozsvár
Drobeta	Drobeta, Drobeta-Turnu Severin
EL	Erdővidéki Lapok, Barót
EphNap	Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca
Emúz	Erdélyi Múzeum, Kolozsvár
FVL	Forschungen zur Volks- und Landeskunde, Sibiu/Hermannstadt
HOMÉ	A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc
Istros	Istros. Muzeul Brăilei, Brăila

https://biblioteca-digitala.ro

JAMÉ	A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve, Nyíregyháza
JbRGZM	Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz
JromMilSt	Journal of Roman Military Equipment Studies
KHKM	Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, Warszawa
Marisia	Marisia (V-). Studii şi Materiale, Târgu Mureş
Marmatia	Marmatia, Muzeul Judeţean de Istorie şi Arheologie Maramureş, Baia Mare
MatCercArh	Materiale şi Cercetări Arheologice, Bucureşti
MedArch	Medieval Archaeology, London
MemAnt	Memoria Antiquitatis. Acta Musei Petrodavensis, Piatra Neamţ
MFMÉ	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged
MIMK	A Molnár István Múzeum Közleményei, Székelykeresztúr
MNMAK	Magyar Nemzeti Múzeum Adattárának Közleményei, Budapest
OH	Opuscula Hungarica, Budapest
PRS	Proceedings of the Royal Society A: Mathematical, Physical & Engineering Sciences, London
PZ	Praehistoriche Zeitschrift, Berlin
REA	Revue des études anciennes, Bordeaux
RMM-MIA	Revista Muzeelor şi Monumentelor. Monumente istorice şi de artă, Bucureşti
RevBist	Revista Bistriţei, Bistriţa
Sargetia	Sargetia. Acta Musei Devensis, Deva
SCIV(A)	Studii şi Cercetări de Istorie Veche (şi Arheologie 1974–), Bucureşti
SCN	Studii şi Cercetări de Numismatică, Bucureşti
SlovArch	Slovenská Archeológia, Bratislava
SMMIM	Studii şi materiale de muzeografie şi istorie militară, Bucureşti
SSz	Soproni Szemle, Sopron
StCercIstorCluj	Studii şi Cercetări de Istorie, Cluj
StComSM	Studii şi Comunicări, Seria Arheologie, Satu Mare
StComSibiu	Studii şi comunicări. Muzeul Brukenthal, Sibiu
StudUCH	Studia Universitatis Cibiniensis, Series Historica, Sibiu
StudUClujH	Studia Universitatis “Babeş-Bolyai” – Historia, Cluj-Napoca
Terra Sebus	Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis, Sebeş
Thraco-Dacica	Thraco-Dacica, Bucureşti
UPA	Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie, Bonn
VAH	Varia Archaeologica Hungarica, Budapest
VjesAMuzZagreb	Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Zagreb
VMMK	A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, Veszprém
VTT	Veszprémi Történelmi Tár, Veszprém
WA	Wratislavia antiqua, Wrocław
WiadA	Wiadomości Archeologiczne. Bulletin archéologique polonais, Warszawa

https://biblioteca-digitala.ro